

Руслан Пиріг

**ГЕТЬМАНАТ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО
І РОСІЙСЬКИЙ МОНАРХІЧНИЙ РУХ В УКРАЇНІ
(КВІТЕНЬ – ГРУДЕНЬ 1918 р.)**

Досліджується діяльність у 1918 році в Україні російських монархічних організацій, їх вплив на політичну ситуацію, висвітлено взаємовідносини гетьманської влади і німецького командування з лідерами монархістів, показано особисте ставлення П. Скоропадського до російського монархізму

Исследуется деятельность в 1918 году в Украине российских монархических организаций, их влияние на политическую ситуацию, освещены взаимоотношения гетманской власти и немецкого командования с лидерами монархистов, показано личное отношение П. Скоропадского к российскому монархизму

The article examines the activity in 1918 in Ukraine, Russian monarchical institutions of their impact on the political situation, defined the relationship Hetman's power and command of the German leaders monarchists, shows personal attitude to the Russian Skoropadsky monarchism

Спектр партійно-політичних сил в Україні 1918 р. був широким і різноманітним. За доби Центральної Ради в ньому переважали українські соціалістичні партії — соціалісти-революціонери, соціал-демократи, соціалісти-федералісти та інші. Державний переворот 29 квітня, утворення авторитарно-бюрократичного правління гетьмана П. Скоропадського з консервативно-ліберальною ідеологією і залежністю від німецько-австрійського командування суттєво змінили розстановку політичних сил. Колишні правлячі

соціалістичні партії стали в опозицію до влади, місцеві кадетські діячі склали кістяк уряду і виконували функції правлячої еліти.

Політика соціально-економічної реставрації, базована на приматі права приватної власності, консолідувала власницькі сили, потерпілі від революційно-експропріаторської практики доби Центральної Ради і, особливо, більшовицької експансії початку 1918 р. Вони об'єдналися в дві потужні політичні організації Союз промисловості, торгівлі і фінансів (Протофіс) та Союз земельних власників (СЗВ). Українську Державу їх лідери розглядали як тимчасове утворення, орієнтуючись на відновлення єдиної Росії.

Нова соціально-політична атмосфера гетьманату створила сприятливе середовище для регенерації монархічного руху. Масові репресії проти правих діячів в Радянській Росії змусили їх шукати порятунку в Україні. Російські монархісти влітку і восени 1918 р. стали важливим чинником на політичній арені Української Держави.

Діяльність цього сегмента тогочасного політикуму в українській історіографії спеціально не досліджувалося. Окремі сюжети про присутність серед основних політичних сил доби гетьманату монархістів містяться в працях А. Гриценко та ґрунтовних енциклопедичних статтях А. Буравченкова. В. Крупина розглядає діяльність окремих правих організацій в Україні по наданню сприяння Білому рухові¹.

Дана публікація ставить за мету: дослідити діяльність російських монархістів та їх вплив на політичну боротьбу; показати взаємовідносини гетьманської влади, німецького командування і монархічних сил; з'ясувати особисте ставлення П. Скоропадського до тогочасного російського монархічного руху.

Стрімкий розвиток революційних подій початку 1917 р., привів не тільки до падіння Дому Романових, але й завдав

суттєвого удару по самій ідеї російського монархізму. Відречення Миколи II від престолу дало підстави для звільнення від присяги на вірність цареві. Серед вищого командного складу російської армії лише генерал граф Ф. Келлер та Хан Нахичеванський відмовилися присягати Тимчасовому урядові. Припинили діяльність чорносотенні, праворадикальні організації, які ще від революції 1905 р. були опорою царської влади.

Однак впроваджувана століттями державна ідеологія російського монархізму мала сильні традиції в суспільній свідомості. Її прихильниками залишалася значна частина колишнього вищого державного істеблішменту, генералітету, церковних ієрархів. Стихійними царистами були й мільйони селян.

Природно, й в Україні серед колишньої царської адміністрації, дворянства, поміщицтва, військових, священнослужителів було чимало людей, які ідейно залишалися вірними цареві, а після його смерті готовими боротися за відродження Російської монархії.

Скориставшись доволі ліберальним ставленням Центральної Ради до «людей старого режиму», місцеві монархісти провели в червні 1917 р. у Києві свій з'їзд. Його ініціатором став Федір Безак відомий політичний діяч, предводитель дворянства Київської губернії, полковник Лейб-гвардії Кавалергардського Її Величності Государині імператриці Марії Федорівни полку, шталмейстер Височайшого Двора. В 1907 р. він був обраний депутатом III Державної думи, де згодом очолив об'єднану фракцію націоналістів і помірковано правих. Входив до Головної ради Всеросійського національного союзу, був дійсним членом Київського клубу російських націоналістів, підтримував дружні стосунки з чорносотенним Союзом російського народу. У IV Державній думі Ф. Безак також входив до групи правих, найбільш монархіч-

но налаштованих депутатів. Навіть балотувався на посаду голови Думи. У вересні 1913 р. став членом Державної ради. Він був палким прихильником П. Столипіна. Саме йому довелося виносити пораненого прем'єра з Київської опери.

На передодні Лютневих подій у Петрограді, довідавшись про наміри відлучення царя від влади, Ф. Безак домагався аудієнції, щоб порадити йому або дати конституцію з відповідальним перед Думою урядом, або рішучими діями придушити цей рух. Й після падіння царату вважав, що необхідно залишатися вірним присязі Государеві, а до Києва ввести Уральську чи Оренбурзьку козачі дивізії для наведення порядку. На згаданому з'їзді в Києві було утворено Монархічний блок, який очолив Ф. Безак.² Така деталізація його політичної фізіономії виправдана з точки зору провідної ролі цієї постаті у подальшій діяльності російських монархістів в Україні.

Іншою доволі важливою обставиною є близькість Ф. Безака до П. Скоропадського, фактичне сприяння його приходу до влади. Обидва були кавалергардами Імператриці Марії Федорівни, мали великі маєтності у Чернігівській і Полтавській областях. Сталося так, що саме у будинку родини Безаків генерал Скоропадський знайшов притулок напередодні державного перевороту у квітні 1918 р. Тут відбувалися зустрічі майбутнього гетьмана з представниками вищого німецького командування у Києві — майорами Гассе і Ярошем, капітаном Альвенслебеном. Це дало підстави Ф. Безаку потім написати у спогадах: «гетьманство випадково зародилося у мене в будинку»³. Переконаною монархісткою була й дружина Ф. Безака Олена Миколаївна, донька генерала Шипова, фрейліна Імператриці Марії Федорівни. Її політичну позицію відзначив й сам П. Скоропадський: «Олена Миколаївна палка монархістка, а головне, зовсім не визнає України». Він згадує, що в день проголошення

гетьманом О. Безак піднесла йому кільце від руки святої Великомучениці Варвари.⁴

Не дивлячись на неприйняття самої ідеї самостійної України, Безаки підтримали намір П. Скоропадського захопити владу. У цьому вони вбачали насамперед кінець правлінню неавтономної Центральної Ради і можливість перетворення гетьманської України в плацдарм наступу на більшовицький режим. Для родини Безаків було важливим, що на чолі держави ставав представник колишнього царського істеблішменту, до того ж їх добрий знайомий.⁵

Посилення позицій Української Центральної Ради, утворення УНР, більшовицька експансія початку 1918 р. стримали розвиток монархічного руху в Україні. Водночас репресії радянського режиму в Росії щодо представників старої влади, правих політичних партій і організацій, царського офіцерства інспірував потужний потік до України втікачів від більшовицьких переслідувань. Особливої масовості він набув після німецько-австрійської окупації краю та приходу до влади генерала П. Скоропадського. В. Винниченко з властивою йому художньою експресією та класовою ненавистю так змальовує цей процес: «Вони тисячами кидають свій край, свою батьківщину; міняють прізвища; з ризиком потрапитися в руки совітських властей перебіраються через українсько-російський кордон; записуються навіть в українське підданство, підробляють пашпорти, все роблять тільки для того, щоб добратися до України. Іменно «добратися», допастися, всмоктатись, вгризтись в тіло нашої молоді Держави»⁶.

Перебування в Україні сановних російських втікачів з «більшовицького раю» стало явищем настільки масовим, що П. Скоропадський вже ретроспективно спробував створити типологізований психологічний портрет такого «біженця», виділивши кілька стадій у його «київському сидінні». Перша — після приїзду до Києва — мовчить, п'є і їсть.

Друга — хвалить Україну, її благозвучну мову, клімат, красу столиці. В третю стадію входить тижнів через два — виявляється, що візники дуже погані, бруківка нікудишня. І нарешті, такий тип заявляє: «Ваша Україна нісенітниця ... та й українців ніяких немає, це все вигадка німців»⁷.

П. Скоропадський у спогадах дещо затушовує вплив представників російського політичного істеблішменту на українські справи. Очевидно, це пояснюється тим, що в кінці свого правління він був вимушений зіпертися на найбільш відвертих адептів монархізму — графа Ф. Келлера та князя О Долгорукого, загалом російське офіцерство.

До Києва перебралися найвідоміші діячі російського монархічного руху. Один з лідерів чорносотенних організацій «Союз русского народа» і «Союз Михаїла Архангела» В. Пурішкевич наприкінці 1917 р. був заарештований ВЧК за участь у контрреволюційній змові, але згодом був амністований. Прибувши до Києва, активно прилучився до діяльності монархічних організацій.⁸

Видатний державний діяч Росії, гофмейстер, статс-секретар, діяльний реформатор столипінської доби О. Кривошеїн після розпаду очолюваного ним антирадянського «Правого центру» також знаходився у Києві. Природно, що постать такого масштабу прийняв П. Скоропадський. Д. Донцов у щоденниковому записі за 22 серпня свідчить, що гетьман розповів йому: «Перед Вами у мене був Кривошеїн. Я посварився з ним. Не знаю, може, колись зайде мова про якесь наше відношення до Росії, але не тепер, а тоді коли свою культуру розв'ємо. Це річ наших дітей і онуків.»⁹

О. Кривошеїн відкрито пропагував відродження єдиної, неподільної Росії і абсолютно не сприймав Українську Державу. Саме він 1 листопада спровокував скандал на з'їзді земельних власників, у роботі якого взяв участь і виступив гетьман. Після його від'їзду довгу промову про

необхідність відновлення «Великої Росії» виголосив О. Кривошеїн, зірвавши аплодисменти.

Одну з повідних ролей у справі координації діяльності російських організацій відігравав барон В. Меллер-Закомельський — колишній голова Петербурзької губернської земської управи, член Державної ради, відомий підприємець. Після приїзду до Києва він увійшов до бюро Окремої наради членів Держдуми усіх скликань та Державної ради.¹⁰

До Києва прибув й відомий політичний діяч, колишній депутат Державної думи і царський міністр, голова правої групи у Державній раді граф О. Бобринський. Свого часу він був удостоєний посади обер-гофмейстера Височайшого Двора, очолював Комітет по проведенню святкування 300-річчя династії Романових. Разом з П. Балашовим увійшов до керівництва Монархічного блоку¹¹.

Ця організація поповнився також приятелем Ф. Безака, колишнім членом Державної ради В. Гурком, товаришем гетьмана, генералом князем О. Долгоруковим, колишнім членом Державної думи, ольгопольським поміщиком О. Гіжицьким (родич першого державного секретаря гетьманату М. Гіжицького) та іншими політиками.

Другим після Києва центром зосередження монархічно налаштованих діячів була Одеса. За даними австрійських військових аналітиків провідну роль тут відігравали батько і син Сухомлінови (родичі колишнього військового міністра), графи Сумароков-Ельстон, Пален, князі Трубецької і Лівен, колишній міський голова Пелікан та інші. Під впливом цієї групи знаходилася газета «Голос Юга»¹²

Досить згуртованими були й монархісти Харкова. Насамперед, це губернський староста генерал П. Залеський. Звільнений у липні з посади, він займався формуванням монархічної Південної армії, а згодом став начальником її

штабу. Активну діяльність у місті розгорнув проф. П. Новгородцев — відомий діяч правого крила кадетської партії, прибічник конституційної монархії. Інший учений А. Погодін видавав у Харкові газету явно промонархічної орієнтації — «Русская жизнь». У місті мешкав палкий адепт царського престолу генерал граф Ф. Келлер¹³.

Російські монархісти в Україні щиро переймалися долею царської сім'ї, покладаючи певні надії у її врятуванні на Німеччину. Заступник директора Департаменту Державної Варти М. Тальберг згадував, що за завданням однієї з монархічних організацій він намагався отримати аудієнцію в справі безпеки царської родини у німецького посла в Москві графа В. Мірбаха. Однак йому вдалося поспілкуватися лише с секретарем посла. Переїхавши до Києва, він з цього ж питання подав завідувачу політичним відділом штабу окупаційних військ в Україні майору Гассе спеціальну доповідну записку. Але той відповів, що задоволення даного прохання залежить від Мірбаха.

Проте активну діяльність у цьому питанні розвинув інший офіцер штабу Оберкомандо К. Альвенслебен. За свідченням члена таємної монархічної організації у Києві генерал-лейтенанта князя О. Долгорукого, на початку липня з ініціативи Альвенслебена на квартирі лідера київських монархістів Ф. Безака відбулося засідання, присвячене врятуванню царської сім'ї.

З цією метою Ф. Безак і О. Долгорукий дали 30 тис. крб. на поїздку трьох пар російських офіцерів з німецькими паспортами до Москви, Котельнича та Єкатеринбурга. При цьому вони висловили певні сумніви щодо реальності такого задуму, однак капітан просив їх покласти на німців. Крім того, він попередив, що між 16 і 20 липня будуть поширюватися чутки чи повідомлення про вбивство царя. Проте вірити в них не слід, оскільки вони будуть

фальшивими. З огляду на цю інформацію О. Безак терміново виїхала до Криму і попередила царицю-матір про можливі сумні повідомлення щодо долі її сина¹⁴.

18–20 липня монархісти провели у Києві з'їзд, законспірований під зібрання Союзу українських консервативних діячів. Ініціаторами його виступили голова Монархічного блоку Ф. Безак, колишній київський віце-губернатор М. Кошкар'юв та інші. З'їзд був досить представницьким, близько 70 осіб. У його роботі взяли участь колишні члени Державної думи та Державної ради Гололобов, Новицький, Шечков, Сухомлинов, одеський міський голова Пелікан та інші.

У вступному слові Ф. Безак закликав «людей порядку» до єднання. Були також заслухані доповіді з місць. В ухвалений з'їздом резолюції, вказувалося на необхідність утворення по всій Україні осередків Союзу, розгортання агітації за відновлення в Росії монархічного ладу та приєднання до неї України¹⁵.

Саме під час роботи з'їзду монархістів надійшло повідомлення про смерть імператора Миколи II. Рада Міністрів, виходячи з канонів православної церкви, ухвалила довести до відома митрополита Антонія, що уряд не проти проведення панахиди¹⁶.

Не дивлячись на офіційний дозвіл, ні гетьман, ні члени уряду не були присутні 20 липня на багатотисячній панахиді по вбитому Государеві, яку провели митрополит Антоній, два єпископи та 12 священників¹⁷. Німецьке командування, а відтак й українська влада з певним побоюванням поставилася до заходу, який міг перерости в монархічну демонстрацію. До Софіївської площі були стягнуті значні підрозділи німців та Державної варти. Вороже налаштований до російської присутності в Україні Д. Донцов у цей день з задоволенням занотував у щоденнику: «Російська монархічна маніфестація не вдалася... Бачив купу російських білих офі-

церів — з погонями — арештованих і ведених під військовим ескортом. Дуже добре».¹⁸ Військовий супровід дійсно був, а от щодо арештів, то автор щоденника явно перебільшив.

Не маючи змоги виявити публічну скорботу по Миколі II, колишній флігель-ад'ютант Імператора П. Скоропадський глибоко переживав його трагічну смерть. За спогадами начальника гетьманського штабу генерала Б. Стеллецького, гетьман у палацовій церкві відстояв скромну панахиду (без півчих). І коли до нього звернувся один з найближчих співробітників О. Палтов, то завжди делікатний гетьман «сильно роздратованим голосом попросив залишити його на самоті. Кажуть, що у церкві Скоропадський плакав, як плачуть маленькі діти.»¹⁹

Питання еволюції монархічних поглядів П. Скоропадського, після падіння самодержавства в сучасній вітчизняній історіографії глибоко не досліджувалася. Адепти гетьманату вважають його українським патріотом, який намагався будувати самостійну державу, а спроби федеруватися з небільшовицькою Росією у кінці правління були детерміновані міжнародною ситуацією. Неприхильні до П. Скоропадського науковці наголошують на маріонетковості української держави, залежності від країн Четвертого союзу, сателітному характері відносин з ними.

Слід констатувати, що цією проблемою сьогодні більше переймаються російські історики. При досить широкому діапазоні розкиду політичних оцінок постаті гетьмана (глюрифікаційних — О. Смірнов, вимушеного колабораціонізму, природно, щодо Росії — Д. Бондаренко), низка істориків вважають що П. Скоропадський був й залишався переконаним монархістом. Зокрема, такої думки дотримується О. Пученков, вважаючи його людиною відданою монархові. Проте науковець демонструє недостатню впевненість у цій тезі, щодо часу перебування на чолі Української Держави:

«Подібних переконань, може бути (підкр. нами — Р. П.), Павло Петрович дотримувався і в період свого перебування на посту гетьмана». При цьому даний та й інші автори незмінно посилаються на свідчення російських офіцерів про відверту заяву Скоропадського: «цю самостійну Україну, коли прийде час, я покладу до ніг Його Імператорської Величності». Деякі дослідники вважають, що на початковому етапі свого правління гетьман вдавав з себе «щирого українця»²⁰

Інші російські автори вже беззастережно стверджують, що Скоропадський, ставши гетьманом «ні на мить не переставав усвідомлювати себе і залишатися в душі, перш за все, російським Царським генералом», «був полум'яним патріотом Росії і династії до кінця своїх днів». Такі сентенції навряд чи можна сприймати як наукові.²¹

Падіння династії Романових, якій самовіддано служило багато поколінь Скоропадських, було внутрішньою драмою царського аристократа Павла Скоропадського. Очевидно, у бойового генерала за роки війни накопичилося чимало питань до імператора та його оточення. Листування П. Скоропадського з дружиною навесні 1917 р. дозволяють стверджувати, що падіння самодержавства він не вважав трагедією.

У листі до дружини 12 березня, він досить однозначно викладає своє ставлення до царської родини: «Государ і Олександра Федорівна, про яку, я зізнаюсь, не можу тепер без огиди згадувати, самі винуваті. Государ — бідний Государ, через властиву йому безхарактерність, а Олександра Федорівна з багатьох інших причин, головне, через її бажання володарювати і зарозумілість, поза сумнівом вона є головною причиною наших нещасть».

Розмірковуючи про майбутню форму державного правління у Росії, він досить скептично оцінює можливості монархії, оскільки «Романови всім остогидли». П. Скоропадський вважав, що скоріше за все в Росії буде ліберальна

республіканська форма правління. Проте досить прозорливо передбачив, що коли новий уряд провалиться, то влада перейде в руки натовпу і почнеться анархія, яка швидко виродиться в якусь форму диктатури, найдеспотичнішої. П. Скоропадський дає поради дружині: «не пережовуй старе, воно пішло, йди не з натовпом, а з кращими розумними людьми держави відповідно до твого способу думок. «Еволюційнуй, і швидко» — закликав він дружину.

Слід звернути увагу ще на один смисловий блок цього листа. П. Скоропадський наголошує, що Государ звільнив його від присяги і він до нового уряду прихильний всією душею. Генерал висловлює величезне задоволення Тимчасовим урядом: «не можу без захоплення згадувати новий наш уряд, так розумно він діє», «усі ці пани Родзянко, Львов, Гучков, Керенський і компанія розсудливі люди, і ми, і вся Росія повинні дякувати долі, що влада захоплена ними», « мені уряд подобається ще своїм благородством, все це люди, які потерпали від попереднього режиму, а вони захищають бідного государя від натовпу. Це показує їх високу душу. Колишній уряд не так ставився б до них».²²

На перший погляд може видатися підозрілим надто динамічне перетворення колишнього кавалергарда імператриці, флігель-ад'ютанта царя, вихованого на традиціях російського монархізму в переконаного республіканця. Та й густі дифірамби на адресу Тимчасового уряду не виглядають досить природними. Закрадається, навіть, думка: а чи не для військової цензури призначалися листи генерала?

Ці підозри якоюсь мірою розвіює дописка, зроблена П. Скоропадським до даного листа. З огляду на її важливість для розуміння еволюції політичних поглядів подаємо цей текст повністю мовою оригіналу: «Я должен сообщить по совести, конечно, я благодарен Государю за его отречение, т.к. никогда не изменил бы ему, если бы он не отрекся.

Но с момента отречения я почувствовал себя свободным, и конечно, хотя мне его лично жаль, но я теперь вздыхаю полной грудью и счастлив, что хотя мы переживаем время как никогда трудное, все же есть уверенность, что нами правят люди, а не какие-то неизвестные темные личности, которые несомненно докатили бы нас до полной гибели, теперь есть, благодаря уму правительства, еще возможность вывести Россию на счастливый путь»²³.

Як бачимо, П. Скоропадський намагається обґрунтувати свою зраду Государеві і знаходить її легітимачію у відреченні того від престолу. Мовляв, сам цар звільнив його від присяги. А критичне ставлення до імператорської родини у генерала, як і багатьох представників царського істеблішменту, формувалося невдачами у військових та державних справах і, особливо, впливом на Височайший Двір «неизвестных темных личностей», тобто розпутінщини.

Отже, генерал рішуче і стрімко порвав з своїм минулим, пов'язаним з царським двором. Безперечно, в подальшому з ідейними монархістами його зв'язували людські, службові та інші стосунки. Проте лідер усвідомлюваної незалежної держави мав іманентно не сприймати регенерацію російської монархії як загрози самостійності України і його власному статусу.

Ставлення П. Скоропадського до монархічних організацій в Україні значною мірою було зумовлене політикою Німеччини у Східному питанні, зокрема щодо перспектив російської державності. Слід відзначити, що цей політичний курс був досить суперечливим і мінливим. У його проведенні існували суттєві протиріччя між основними владними центрами: кайзером, вищим військовим командуванням, відомством канцлера, МЗС, бундестагом.

Оберкомандо та посольство Німеччини у Києві орієнтували П. Скоропадського на зміцнення державної самостійності, намагалися утримати його від орієнтації на

російських монархістів і цілком задовольнилися кадетським складом Ради Міністрів. Водночас самі підтримували широкі зв'язки з російськими політичними колами, включаючи й монархістів. Німці не перешкоджали функціонуванню їхніх організацій в Україні. З іншого боку генерал Г. Ейхгорн видав наказ, за яким німецькі офіцери мали утримуватися від виявів співчуття російським монархістам.

Правлячі кола Німеччини на імперській конференції 2–3 липня у Спа під головуванням кайзера зробили спробу узгодити позиції щодо східної політики. Документ мав претензійну назву «Нова орієнтація в Росії». Одно з основних його положень зводилося до наступного: « У даний час не слід домагатися повалення більшовицького уряду. Проте одночасно слід встановити тісні зв'язки з монархістами, щоб бути готовими до будь-якого повороту подій. Умовою для цього (тісного співробітництва з російськими монархістами) є їх прийняття договору в Бресті-Литовським. Їх не треба позбавляти надії на поступове відновлення Великої Росії. Його величність кайзер рекомендує зібрати в Києві всі (російські) елементи, які виступають за відновлення порядку»²⁴.

Очевидно, у руслі реалізації цього курсу новий глава МЗС Німеччини контр-адмірал П. Гінце дав доручення послу А. Мумму встановити особисті контакти з О. Кривошеїним. Міністра цікавило бачення ним шляхів відновлення монархії в Росії та ставлення до гетьмана²⁵. Він характеризував О. Кривошеїна як монархіста, германофіла, надійну людину, котру він особисто добре знав, оскільки той служив військово-морським аташе Німеччини в Петербурзі. В столичних колах говорили, що він одного часу був ближчий до царя, ніж до кайзера.

Безперечно, діяльність російських монархістів знаходилася й у полі зору розвідувального відділу Оберкомандо. Начальник його штабу генерал В. Гренер писав: «Монар-

хісти повністю виключають відділення України з Росії. Ймовірно, вони будуть готові надати Україні в рамках російської федеративної держави широку автономію»²⁶. Загалом, «зигзаги» у ставленні різних владних центрів Німеччини до монархічної перспективи Росії були обумовлені невизначеністю та мінливістю східної політики рейху.

На відміну від Німеччини офіційний Відень займав послідовно негативну позицію щодо впливу російського чинника на політичну ситуацію в Україні. Це приводило до латентного протистояння, хоч австрійці як молодший партнер по окупаційній коаліції змушені були рахуватися з позицією німців.

Вже 6 травня начальник австрійського генерального штабу А. Арц повідомляв МЗС, що, на його думку, «гетьманство Скоропадського з німецького боку задумане тільки як фундамент розв'язання російського питання». Він наголошував, що це є сферою зіткнення інтересів двох держав²⁷.

У липні командувач австрійсько-угорськими військами в Україні А. Краус інформував вище військове командування про суттєве посилення монархічних настроїв у його окупаційній зоні. Головну причину він вбачав у тому, що частина населення особисто сильно потерпіла від грабежів під час революції і тому відмовилася від усіх ілюзій щодо життєздатності республіканської форми правління в російській державі.

Далі він наголошував, що німецьке командування у Києві, з одного боку підтримує і стимулює через Скоропадського монархічний рух, хоч з іншого боку, посол барон А. Мумм робить все, щоб демократизувати Україну. Відзначаючи активізацію діяльності організації монархістів в Одесі генерал доповідав, що її довіреною особою є старший ад'ютант Скоропадського В. Кочубей. Він часто приїздить до Одеси і зустрічається з членами монархічного гуртка.²⁸

Слід відзначити, що вищі церковні ієрархи були переконаними монархістами. Вікарний єпископ Никодим (Кротков) ще напередодні Лютневої революції разом з іншими київськими священнослужителями звернулися до царя з проханням розпустити Державну думу. Послідовний адепт єдиної і неподільної Росії, він різко виступав проти автокефалії української православної церкви. Саме Никодим, заручившись підтримкою патріарха Тихона, домогся обрання митрополитом Київським і Галицьким непохитного монархіста Антонія (Храповицького). Свою відданість імператору той виклав у прикметній формулі: «від вірності Цареві мене може звільнити лише його невірність Христові»²⁹.

Навіть скоординовані дії гетьмана, уряду і особисто міністра ісповідань В. Зінковського не змогли перешкодити сходженню Антонія на Київську митрополичу кафедру. Хоч він і намагався демонструвати лояльність до гетьманської влади, навіть пропонував Скоропадському влаштувати щось на зразок коронації, все ж українофобська позиція митрополита постійно проступала в його діяльності. Зокрема, посилаючись на давню анафему І. Мазепи, він відмовився брати участь у поминальній панахиді. Хоч відправив панахиди по загиблому імператорові Миколі II та розстріляних більшовиками царськими міністрами. З приходом до влади Директорії Антоній був заарештований і тривалий час знаходився в ув'язненні як прибічник гетьманського режиму. Він до кінця життя залишався відданим монархічній ідеї. Архимандрит Кіпран (Керн) писав з цього приводу: «Цар і Монархія для митрополита власне й не були політичними, а чисто релігійними»³⁰.

Різко неприязне ставлення П. Скоропадського до Антонія знайшло відображення й у спогадах гетьмана: «Він, власне кажучи, також чорносотенець старої школи і нічого іншого, як посадити в тюрму, росстріляти, звернутися за

сприянням до поліції у сенсі впливу на маси і утвердження православ'я — не вміє». Для більшої переконливості гетьман схвально відгукується по патріарха Тихона, який на десять голів вищий від Антонія. А про митрополита Шептицького пише, що той вміє захопити українців і душою, і тілом, граючи на національному почутті любові до України³¹.

У відносинах П. Скоропадського з так званим Парламентським бюро, яке представляло російську політичну еліту в Україні влітку 1918 р. склався статус мирного співіснування. Колишній член Державної ради В. Гурко писав, що як би негативно вони не ставилися до «хохломанії», як би у приватних бесідах не висміювали «опередковий двір Скоропадського», однак проти нього ніяких виступів не затіювали, розуміючи, що падіння гетьманської влади «до повалення більшовизму у Москві перетворить і весь південь Росії у більшовицьку катівню»³².

Виношувану тривалий час російськими політиками в Україні ідею про утворення єдиного управлінського органу, вдалося втілити лише у жовтні 1918 р. У Києві відбувся з'їзд колишніх членів Державних дум та Державної ради, Церковного собору, земств, політичних партій. Врешті, вдалося обрати Раду державного об'єднання Росії (РДОР) — найбільш представницький орган антибільшовицьких сил того часу. До її складу ввійшло 45 осіб. Головою став барон В. Меллер-Закомельський, а заступниками давні політичні опоненти — кадет П. Мілюков і монархіст О. Кривошеїн. Керівники РДОР були монархістами здебільшого не чорносотенного, а націоналістично-октябристського, столипінського типу³³.

В. Гурко вважав, що будучи монархістами в душі вони «визнавали, що розгорнути монархічний прапор можна лише при сприятливих для цього обставинах»³⁴. Тому, розділяючи принцип «непредрешения» державного ладу Росії до пере-

моги над більшовиками, В. Меллер-Закомельський 31 жовтня інформував генерала А. Денікіна по готовність Ради «надати всі сили, знання і досвід в розпорядження Добровольчої армії»³⁵. У відповідь генерал привітав створення РДОР і побажав активної участі у спільній російській справі.

Активізація монархічних сил в Україні значно посилилася після літніх невдач Німеччини на Західному фронті. Однією з відверто монархічних організацій була «Наша Родина». Її спочатку очолював активний російський політичний діяч авантюрного типу М. Акацатов. Проте у зв'язку з реалізацією її головного завдання — вербування кадрів для Південної монархічної армії, домінуючі позиції зайняли військові — генерали К. Шильдбах (Литовцев), Г. Лейхтенбергський, В. Семенов. Вони вважали, що саме армія має привести Росію до старого порядку і відновлення монархії, хоча б й насильницьким шляхом.

Вербувальні пункти Південної армії відкрито діяли в Україні. Вона мала складатися з кількох корпусів, один з яких — Воронізький формувався в Україні і мав стати прикриттям її північно-східного кордону від більшовицької експансії. П. Скоропадський і урядові структури, заручившись підтримкою німців і згодою Донського отамана генерала П. Краснова, фінансово і матеріально сприяли цій справі.

На початку жовтня 1918 р. генерал Ф. Келлер, людина непорушно віддана ідеї російської монархії, запідозрив П. Скоропадського, що той хоче ввести усіх в оману і «сформувати під виглядом Російської армії українську, зовсім не монархічну»³⁶

Очевидець свідчить, що у Києві офіцери, зараховані до Південної монархічної армії, одягли золоті погони, нашили біло-жовто-чорні романовські шеврони і двохголових орлів, співали в кафе «Боже, Царя храни», але мало думали

про спасіння батьківщини і царя. Врешті ці нечисленні формування були перекинуті в район Кантемирівки на Вороніжчині³⁷.

П. Скоропадський постійно відчував вороже ставлення командування Добровольчої армії до Української Держави і до нього особисто. Особливо рельєфно це позначилося після смерті генерала М. Алексеєва восени 1918 р. Сприяючи формуванню Південної і Північної монархічних армій, гетьман не хотів їх підпорядкування А. Денікіну. Він здійснив спроби залучити до загального керівництва антибільшовицькими збройними силами великого князя Миколу Михайловича, колишнього Верховного головнокомандувача сухопутними і морськими силами Росії (1914–1915 рр.), який проживав у Криму. Однак той не відгукнувся на заклики П. Скоропадського та інших діячів³⁸.

Активну підризву антиукраїнську діяльність поводить Київський національний центр, до якого входила група В. Шульгіна, блок російських виборців, клуб російських націоналістів, товариство «Русь», праві кадетські політики. Провідну роль у цьому об'єднанні належала відомому правому діячеві В. Шульгіну. Не дивлячись на свої монархічні переконання, він поділяв погляди вождів Добровольчої армії, які вважали, що питання про форму російської державності слід відкласти до розв'язання головного завдання — повалення більшовицького режиму. В. Шульгін створив розвідувальну мережу «Азбука», яка постійно інформувала штаб Добрармії про події в Україні. У жовтні Київський національний центр провів нараду, на якій головним завданням було визначена боротьба з українською незалежністю³⁹. Безперечно, оцінки А. Денікіним П. Скоропадського як «українського шовініста», «самостійника» значною мірою були сформовані під впливом шульгінських донесень.

В умовах втрати гетьманом підтримки Центральних держав деякі праві монархічні організації виношували наміри державного перевороту. За свідченням В. М'якотіна, Союз відродження Росії планував за допомогою офіцерських дружин заарештувати П. Скоропадського і захопити владу в Києві⁴⁰

18 жовтня Д. Донців фіксує у щоденнику: «Чутки про державний переворот монархістів не вщухають. Росіяни стають чимраз більш нахабними». Далі він пише, що разом з іншими українськими діячами на прийомі у гетьмана звернули увагу на горячкову організацію російських груп та небезпеку перевороту. На що П. Скоропадський відповів, що потрібні заходи вжиті, зокрема Коновалець з січовиками вже у Києві⁴¹.

Провідні політики — монархісти намагалися впливати на внутрішню політику гетьманата. Зокрема, під час жовтневої урядової кризи В. Пурішкевич та О. Кривошеїн через міністра внутрішніх справ І. Кістяковського спробували втрутитися в формування складу Ради Міністрів. Завдяки зусиллям німецького посольства це їм не вдалося. Більше того, на деякий час в кабінеті міністрів посилювалося національне крило. Самому ж І. Кістяковському це коштувало посади. Особливо активно наполягав на його видаленні з уряду В. Винниченко⁴².

Очевидна перемога Антанти у світовій війні, початок розпаду Четвертого союзу, а відтак й прогнозоване ослаблення гетьманської влади, сприяли піднесенню духу російських правих кіл. Справжньою демонстрацією сили і впливу монархічних організацій стала проведена у неділю 29 вересня у Софійському кафедральному соборі урочиста панахида за розстріляними більшовиками колишніми царськими міністрами — І. Щегловітовим, М. Маклаковим, О. Хворостовим, М. Макаровим, головою «Союзу русского

народа» Г. Ознобішиним. Серед присутніх на панахиді були князі Аргутинський, Долгоруков, Голіцин, Прозоровський, Щербатов, граф Келлер, колишній директор департаменту поліції Васильєв, колишній начальник московського охоронного відділення Мартинов, офіцери Добровольчої, Астраханської і Південної армій, колишні офіцери гвардійських і гренадерських полків, представники петербурзької аристократії і московських фінансових кіл, лідери київських монархістів. Порядок забезпечував великий наряд Державної варти⁴³.

Показовим є ставлення правлячого режиму до визначення ворогів української державності. Зокрема, 31 жовтня новий міністр внутрішніх справ В. Рейнбот видав циркуляр щодо боротьби з таємними та легальними партіями. До тих, хто виступав проти державного ладу відносили: РКП(б), КП(б)У, лівих російських та українських есерів, анархістів. Жодна з російських політичних сил чи організацій правоконсервативного, промонархічного спрямування, які діяли в Україні не була зарахована до реєстру ворожих.⁴⁴

Ні влітку, ні тим більше восени 1918 р. така кваліфікація російського монархічного руху в Україні з боку офіційних силових структур була просто неможливою. П. Скоропадський не мав дієздатних збройних сил, гетьманська гвардія — Сердюцька дивізія знаходилася у стадії складання тому було ухвалено рішення про формування з російських офіцерів і старшин Окремого корпусу, підпорядкованого особисто гетьманові. Офіційне його призначення — протидія більшовицьким військам не афішувалася. Він мав дислокуватися на північному українсько-російському пограниччі. Командиром корпусу був призначений особисто відомий гетьманові по спільній службі генерал О. Ерістов, колишній командир 3-го Кавказького корпусу. Фактично це була

реставрація фрагменту царської армії. Тут діяли імператорські військові статuti, стара військова форма з золотими погонами та романівськими шевронами. До корпусу в першу чергу вступало монархічно налаштоване офіцерство. Формуванням цього з'єднання П. Скоропадський вирішував кілька питань. По-перше, це майбутній наступ на більшовиків; по-друге, зменшення притоку кадрів до лав не дружньої Добровольчої армії; по-третє, ці частини, врешті, могли бути використані й проти «внутрішнього ворога».

Проте динамічний фінал світової війни не дав П. Скоропадському можливості завершити формування окремого корпусу, як і багато інших справ. Направлений ним у Ясси визначний дипломат царських часів І. Коростовець для з'ясування планів Антанти щодо України повідомив невтішні прогнози. Підтверджувалися вони й іншими джерелами. Держави-переможниці робили ставку на відновлення Великої Росії. До того ж активну антиукраїнську пропаганду в Яссах проводила делегація російських діячів, очолювана В. Меллер-Закомельським.

У спогадах П. Скоропадський зробив досить щире і настільки ж прикметне визначення: «Нарешті, настало дев'яте листопада, день, який я завжди вважав останнім днем мого Гетьманства»⁴⁵. Саме тоді він отримав повідомлення українського посла у Берліні Ф. Штейнгеля про революційні події в Німеччині та повалення імперської влади. Він вважав, що через чотири дні фактично влада була вирвана у нього з рук, маючи на увазі утворення 13 листопада Директорії УНР та початок антигетьманського повстання.

Вже наступного дня, намагаючись виконати вимоги Антанти і забезпечити хоч у якийсь формі гетьманську державність, П. Скоропадський поголошує грамоту про федерування України до складу небільшовицької Росії. Цього ж дня він затверджує нову Раду Міністрів, складену

з прихильників єдиної і неділимої Росії. При цьому гетьман мав на увазі не тільки вимоги Антанти видалити міністрів орієнтованих пронимецьки, але й здобути прихильність російських кіл в Україні. Проте ці сподівання не справдилися і П. Скоропадський був змушений визнати: «Через декілька днів після появи грамоти великоросійські кола вже ніякої України зовсім не визнавали»⁴⁶.

В умовах стрімкого наростання антигетьманського повстання П. Скоропадський добре розумів, що єдиною надійною військовою силою, здатною протистояти наступу Директорії, є російські офіцери. Перед ним постала проблема вибору головнокомандувача, який би був абсолютно авторитетним серед офіцерства. Зрозуміло, що новопризначений військовий міністр, маловідомий генерал Б. Щуцький для цієї ролі не підходив.

Після певних вагань 18 листопада П. Скоропадський головнокомандуючим усіма збройними силами призначив надзвичайно популярного генерала, «першу шаблю» Росії, графа Ф. Келлера. Він отримав надзвичайні повноваження, оскільки в умовах військового часу йому підпорядковувалися й цивільні установи. П. Скоропадський кваліфікував його як людину «надзвичайної хоробрості і рішучості. Украй правого монархіста»⁴⁷.

Отримавши майже необмежені повноваження, генерал відмінив усі положення чинні у гетьманському війську і повернув старі статuti імперської армії. При головнокомандувачі була створена Рада оборони, до якої увійшли за свідченням П. Скоропадського «вкрай праві діячі, які повели політику архіправу»⁴⁸. Гетьман при цьому замовчує, що цей орган очолив не хто інший, як лідер київських монархістів Ф. Безак. До речі начальником Цивільної частини свого штабу Ф. Келлер призначив колишнього голову Київської охранки, генерала окремого корпусу жандармів

О. Спиридовича. Розпочалася агресивна антиукраїнська компанія. У Києві був закритий український клуб, розбивалися бюсти Т. Шевченка, зривалися вивіски українською мовою тощо.⁴⁹

Генерал Ф. Келлер був звільнений, а на його місце П. Скоропадський призначив князя О. Долгорукова, свого однополчанина, члена Київського монархічного блоку. Цей крок гетьман пізніше пояснив тим, що «мені не можна було вже різко змінювати курс», очевидно, через все те ж побоювання втратити підтримку російського офіцерства. Оголошена загальна мобілізація офіцерів, за даними П. Скоропадського, дала за списками 9 тис. осіб, а насправді на фронті було усього 800⁵⁰. Офіцерські дружини генерала Л. Кирпачова та полковника Святополк Мирського не змогли стримати наступ військ Директорії. Навіть дивізіон особистої охорони гетьмана, складений виключно з російських офіцерів, був роззброєний. 14 грудня гетьман відрікся від влади.

П. Скоропадський вже пізніше намагався дати відповідь на запитання: чому він, маючи в минулому той же військовий статус, що й Ф. Келлер та О. Долгорукий — командир корпусу, генерал-лейтенант, особисто не очолив збройні сили? Звичайно, він не наважився відверто сказати, що гетьман самостійної України не міг стати прапором російського офіцерства у протиборстві з військами Директорії. П. Скоропадський знайшов інше пояснення: мовляв, як глава держави не мав права в українській уособиці стати на чийсь бік. Таку власну позицію він визнав помилковою⁵¹.

Сучасні російські історики ставлять на карб гетьману П. Скоропадському і князю О. Долгорукому те, що вони залишили на призволяще своїх останніх захисників російських офіцерів, а самі врятувалися втечею. Зокрема, В. Волков стверджує, що при падінні Києва в полон потрапили

близько 500 російських офіцерів. Не менше 400 були вбиті петлюрівцями у місті в наступні тижні. Захисники Києва утимувались в Педагогічному музеї, куди доставлялися й офіцери, захоплені на Чернігівщині та Полтавщині. За різними даними у приміщенні музею утримувалися від 600–800 до 1500, понад 2 тис., близько 3 тис. полонених офіцерів⁵². На жаль, автор не наводить джерел цих відомостей і, очевидно, не має уяви про тогочасну споруду Педагогічного музею. Інакше, мав би поставити під сумнів такі цифри. Природно, сучасні російські дослідники не виявляють симпатії й до Головного отамана С. Петлюри, ніби-то не без відома якого у грудні 1918 р. на Софіївській площі був розстріляний генерал Ф. Келлер⁵³.

Поразка Німеччини, падіння українського гетьманату автоматично зняла проблему орієнтації монархічно налаштованого офіцерства. Підтримувана Антантою Добровольча армія стала основним вмістилищем військових кадрів з України. До лав Збройних сил Півдня Росії перейшла й переважна більшість генералітету гетьманської армії. Не дивлячись на наказ А. Денініна не брати на службу військових і цивільних високопосадовців Української Держави, до Добрармії вступили командири корпусів генерали О. Березовський, Г. Васильченко, В. Слюсаренко, І. Мартинюк, О. Лігнау. Виключення робилися особливо для тих, хто приводив з собою військові частини. Зокрема, командир 8-го Катеринославського корпусу генерал Г. Васильченко під час антигетьманського повстання здійснив з військом рейд до Криму. Начальник штабу гетьмана Б. Стелецький передислокував до Криму Київське юнкерське училище і став на службу до ЗСПР. А от іншому начальникові штабу гетьмана генералові В. Дашкевичу-Горбацькому А. Денікін відмовив і той пішов на службу до армії О. Колчака. У білих арміях служили й військовий міністр генерал

Б. Щуцький, морський міністр адмірал Б. Покровський, начальник Генерального штабу полковник О. Сливинський і багато інших кадрових військових⁵⁴.

Отже, вивчення діяльності російських монархістів в Україні 1918 р. дозволяє зробити наступні висновки:

1. Встановлення авторитарного правління гетьмана П. Скоропадського, протегування російським політичним силам, орієнтованим на Німеччину перетворили у 1918 р. Україну в «Мекку» російських монархістів, які втікали від перслідувань більшовицького режиму.

2. Тут у різний час перебували члени імператорської родини, монархічні, правоконсервативні діячі О. Кривошеїн, В. Пурішкевич, В. М'якотін, Ф. Родичев, М. Шебеко, В. Гурко, генерали Ф. Келлер, О. Долгорукий, Г. Лейхтенбергський, В. Біскупський та інші. Майже легально діяли шовіністичні організації «Монархический блок», «Союз возрождения России», «Национальный центр», «Наша Родина», «Русь» тощо. До праці російських організацій долучалися місцеві політичні діячі Ф. Безак, О. Голіцин, Ф. Гейден, Д. Григорович-Барський, Б. Пелікан та інші. Переконаними монархістами були й вищі ієрархи православної церкви в Україні митрополит Антоній (Храповицький) та єпископ Нікодим (Кротков).

3. Монархічні організації проводили конспіративні, а згодом й відкриті заходи, пропагуючи відродження єдиної і неділимної держави під скіпетром російського імператора, розходячись у виборі наступника престолу. Восени їхня діяльність концентрувалася на зборі коштів та формуванні монархічних Південної та Північної армій. Найбільш радикальні елементи виношували плани зміщення П. Скоропадського і захоплення влади.

4. Монархічні переконання флігель-ад'ютанта царя, генерал-лейтенанта П. Скоропадського були підірвані в

роки війни засиллям «роспутінщини» в імператорському оточенні. Відречення Миколи II від престолу звільнило його від присяги на вірність цареві. Природно, що й надалі з багатьма ідейними монархістами гетьман підтримував товариські, людські, службові відносини. Статус глави формально незалежної держави вимагав від нього неприйняття відродження в Росії монархічної моделі правління.

5. Ставлення П. Скоропадського до діяльності російських монархістів в Україні було неоднозначним і визначалося кількома чинниками: по-перше, позицією підтримки монархічних сил на противагу Добровольчій армії, орієнтованій на Антанту; по-друге, спільністю завдань боротьби з більшовицьким режимом; по-третє, потужним впливом внутрішніх правоконсервативних сил, налаштованих на відновлення Великої Росії.

6. Відсутність дієздатної армії, початковий стан створення гетьманської гвардії — Сердюцької дивізії, аморфність козацьких формувань примусили П. Скоропадського зіпертися на численні кадри російського офіцерства. Почалося формування Окремого корпусу, офіцерських дружин, які виявилися останніми захисниками гетьманського режиму. Керівництво обороною Києва від військ Директорії очолили переконані російські монархісти граф Ф. Келлер та князь О. Долгорукий.

7. Поразка Німеччини, падіння гетьманату, встановлення влади Директорії УНР змусили монархічні організації залишити територію України. Відпала й проблема зовнішньополітичної орієнтації, а Добровольча армія стала вмістилищем і республіканськи, і монархічно налаштованих військовиків. Переважна більшість генералітету і вищого офіцерства гетьманських збройних сил стали на службу ЗСПР та інших білих армій.

8. Присутні в сучасній російській літературі твердження, що П. Скоропадський був і до кінця своїх днів залишався вірним російському престолу абсолютно не обгрунтовані. Він не прийшов до лав білого руху, в еміграції не пристав до жодного з російських угруповань. Колишній гетьман дійсно став адептом монархії, але української, дідичної, класократичної.

¹ *Грищенко А.* Політичні сили в боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 — початок 1919 р.) // Історичні зошити. — К., 1993; *Йї ж.* Спектр основних політичних сил в Україні періоду гетьманату (1918) // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року. — К., 1918; *Буравченков А.* Білий рух в Україні // Довідник з історії України (А — Я). — К., 2002; *Крупина В.* «Білі» сили як чинник активізації політичної боротьби в Українській Державі (1918 р.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — Вип. 7. — К., 2004; *Його ж.* Білий рух в Україні (1917–1920 рр.). — Автореф. дис. ...канд. іст. наук. — К., 2005.

² [Електронний ресурс] http://www.rusk.ru/monitoring_smi/2008/12/17/kavaler gard_imperatrix/

³ Спогади не опубліковані. З дозволу дочки Безака Ксенії Федорівни використані А. Івановим у книзі «Верная Гвардия».

⁴ *Скоропадський П.* Спогади. — Київ — Філадельфія, 1995. — С. 153, 155.

⁵ У 2008 р. у серії «Белые войны» вийшла книга «Русская смута глазами офицеров-монархистов», присвячена трьом полковникам, російським патріотам німецького походження Ф. Вінбергу, Ф Безаку, О. Гершельману.

⁶ *Винниченко В.* Відродження нації. Частина III. — Київ-Відень, 1920. — С. 68.

⁷ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 226 — 227.

⁸ [Електронний ресурс] <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B8%D1%88%D0%B...>

⁹ *Донцов Д.* Рік 1918, Київ. — К., 2002. — С. 58.

¹⁰ [Електронний ресурс] http://www.nivestnik.ru/2006_1/13_shtme.

- ¹¹ Черная сотня // Историческая энциклопедия. — М., 2008.
- ¹² Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). — М., 1936. — С. 129–130.
- ¹³ Нова Рада. — 1918. — 3 вересня; Граф Келлер. — М., 2007.
- ¹⁴ Российский архив. Том VIII. — Париж, 1920–1922. — С. 296–297.
- ¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 258. — Арк. 13–14; Нова Рада. — 1918. — 21 липня.
- ¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 118.
- ¹⁷ Нова Рада. — 1918. — 21 липня.
- ¹⁸ *Донцов Д.* Рік 1918, Київ. — С. 74.
- ¹⁹ *Панакін Г.* До психологічного портрету Павла Скоропадського: віра і церква в його житті(1873–1918) // Науковий збірник присвячений 125 річчю з дня народження митрополита Іларіона (Огієнка). — К., 2007. — с. 333.
- ²⁰ [Електронний ресурс] <http://4vlada.net/obshchestvo/aleksandr-puschenkov-ukrainizatsiya-ukrainy-opyt-skoro...>
- ²¹ [Електронний ресурс] <http://www.rusk.ru/st.php?idar=41954>
- ²² *Панакін Г.* Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. — К., 2003. — С. 254–255. Листування подружжя Скоропадських зберігається в ЦДІАК України (Ф. 1219. — Оп. 2. — Спр. 694).
- ²³ Там само. — С. 57
- ²⁴ *Федюшин О.* Украинская революция. 1917–1918. — М., 2007. — С. 187.
- ²⁵ Крах германской оккупации на Украине. — С. 131.
- ²⁶ *Савченко В.* Павло Скоропадський — останній гетьман України. — Х., 2008. — С. 231
- ²⁷ Крах германской оккупации на Украине. — С. 153.
- ²⁸ Там само. — С.129–131.
- ²⁹ *Лопухин П. С.* Преподобный Серафим и монархическая идея // Православия жизнь. — Джорданвилль. — 1992. — № 10. — С. 15.
- ³⁰ [Електронний ресурс] <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%...>

- ³¹ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 199 — 200.
- ³² *Гурко В.* Политическое положение на Украине при гетьмане// Революция на Украине по мемуарам белых. — М., — Л., 1930. — 219 с. Репринтне відновлення 1990 р.
- ³³ [Електронний ресурс] http://www.antibr.ru/textbook/au_lppl_k.html.
- ³⁴ *Гурко В.* Вказ. праця. — С. 218.
- ³⁵ [Електронний ресурс] <http://www.nivestnik.ru/2006-1/13.shtm>.
- ³⁶ [Електронний ресурс] http://www.hrono.info/libris/lib_k/krasnov10.html.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ *Савченко В.* Вказ. праця. — С. 233.
- ³⁹ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. — Т. II. — С. 82.
- ⁴⁰ Революция на Украине по мемуарам белых. — С. 225
- ⁴¹ *Донців Д.* Рік 1918, Київ. — С. 108–109.
- ⁴² *Чикаленко Є.* Щоденник. — Т. 2. — К., 2004. — С. 142.
- ⁴³ Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. Документи і матеріали. — К., 1938. — С. 226 — 227.
- ⁴⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 109. — Арк. 72.
- ⁴⁵ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 303
- ⁴⁶ Там само. — С. 308.
- ⁴⁷ Там само. — С. 312.
- ⁴⁸ Там само. — С. 313.
- ⁴⁹ *Дорошенко Д.* Історія України — Т. II. — С. 290.
- ⁵⁰ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 313.
- ⁵¹ Там само. — С. 312
- ⁵² [Електронний ресурс] <http://swolkov.narod.ru/bdorg22.htm>
- ⁵³ Граф Келлер. — С. 799.
- ⁵⁴ *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн. I. — К., 2007; *Литвин М., Науменко К.* Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірала. — Львів — Харків, 2007.